

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ**

Ενιαίο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών 2017-18
Κατεύθυνση Δημοσίου Δικαίου

Μάθημα: Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Δημόσιο Δίκαιο

**«Ο διάλογος των ευρωπαϊκών για τη διαχείριση της
οικονομικής κρίσης- Η νομολογία της κρίσης: Πραγματισμός
και δογματισμός»**

Διδάσκων καθηγητής: Γεώργιος Γεραπετρίτης
Επιμέλεια: Ανθούλα Παπατόλια
ΑΜ: 7340011117015

Αθήνα, Φεβρουάριος 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή.....	3
II. Η νομολογία των Δικαστηρίων των χωρών της ΕΕ.....	3
Α. Η νομολογία του Συνταγματικού δικαστηρίου της Λετονίας.....	4
Β. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας.....	6
Γ. Η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (Bundesverfassungsgericht).....	9
Δ. Η νομολογία του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της Ελλάδας....	14
III. Η νομολογία της κρίσης: πραγματισμός και δογματισμός.....	17
Α. Σύγκριση των αποφάσεων που αφορούν τη δημοσιονομική κρίση.....	17
Β. Η έννοια του υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος.....	19
Γ. Περιορισμός αναδρομικού αποτελέσματος αντισυνταγματικότητας.....	20
Δ. Συμπερασματικές παρατηρήσεις για το «διάλογο» των ευρωπαϊκών δικαστηρίων	21
IV. Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία.....	22

I. Εισαγωγή

Τα τελευταία δέκα χρόνια είναι σύνηθες όταν κάνουμε αναφορά στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της χώρας μας και άλλων χωρών σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, να κάνουμε ταυτοχρόνως και αναγωγή στην έννοια της οικονομικής κρίσης. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οικονομική κρίση οδήγησε στη δημιουργία θεσμών χρηματοδοτικής στήριξης των χωρών της ζώνης του Ευρώ που περιέπεσαν σε δεινή οικονομική δυσχέρεια. Οι θεσμοί αυτοί είχαν ως απόρροια μεταξύ άλλων την καθιέρωση νέων μορφών εργασίας, απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης¹. Η οικονομική κρίση εμφανίζεται στη νομολογία των ευρωπαϊκών δικαστηρίων σχετικά με τη συμβατότητα με το Σύνταγμα και άλλους υπερνομοθετικούς κανόνες των νομοθετικών, διοικητικών και άλλων μέτρων που έχουν ληφθεί για την αντιμετώπιση της.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα εξετασθεί η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας, της Λετονίας και του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της Ελλάδας, χώρες οι οποίες βρίσκονταν υπό τον άμεσο κίνδυνο οικονομικής κατάρρευσης και οδηγήθηκαν στον εξωτερικό δανεισμό για να καλύψουν το δημόσιο έλλειμμα τους. Παράλληλα, θα εξετασθεί η νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht) για την εφαρμογή του προγράμματος των Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών [Outright Monetary Transactions ("OMT")]. Παράλληλα, θα εξετασθεί η οικονομική κρίση μέσα από τη νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ. Τέλος, θα διατυπωθούν κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τον τρόπο κατά τον οποίο η νέα οικονομική πραγματικότητα αποτυπώνεται στις αποφάσεις των ευρωπαϊκών δικαστηρίων.

II. Η νομολογία των Δικαστηρίων των χωρών της ΕΕ

¹ Βλ. Α. Μανιτάκη, «Η κατάρρευση του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, με επίκεντρο την κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής, την εποχή της αλληλοεξαρτώμενης, παγκόσμιας και επιμερισμένης, ευρωπαϊκά, κυριαρχίας», <https://www.constitutionalism.gr/> (τελευταία πρόσβαση 16.02.2018), όπου σημειώνει πως η υπαγωγή της Ελλάδας υπό την επιτήρηση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Στήριξης «σηματοδοτεί το τέλος της Μεταπολίτευσης και την απαρχή μιας άλλης εποχής».

A. Η νομολογία του Συνταγματικού δικαστηρίου της Λετονίας

Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Λετονίας² ασχολήθηκε με το ζήτημα της συνταγματικότητας του νόμου που ψηφίστηκε από τη λετονική Βουλή (Saeima) και αφορούσε στη μείωση των συντάξεων από 10% έως 70% για μη εργαζόμενους και εργαζόμενους πολίτες, κατ' εφαρμογή του προγράμματος του ΔΝΤ. Η απόφαση αυτή έκρινε ότι οι θεσπισθείσες μειώσεις αντίκεινται στο άρθρο 109 του Λετονικού Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, και όρισε χρονικό σημείο από το οποίο κι έπειτα θα επέλθουν οι συνέπειες της διαπιστωθείσας αντισυνταγματικότητας.

Το σκεπτικό του δικαστηρίου ήταν το ακόλουθο: Το Κράτος έχει μεγάλη ελευθερία δράσης όταν αποφασίζει για θέματα κοινωνικών δικαιωμάτων. Το Λετονικό Σύνταγμα δεν εγγυάται σύνταξη ορισμένου ύψους και τα σχετικά δικαιώματα δύνανται να περιοριστούν³. Το άρθρο 109 του Συντάγματος ορίζει ότι: «Καθένας έχει το δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης γήρατος, ανικανότητας, ανεργίας και σε άλλες περιπτώσεις όπως προβλέπεται από το νόμο». Το Κράτος είναι υπεύθυνο για το σύστημα κοινωνικής και οικονομικής προστασίας και τη διατήρησή του, διαθέτει δε ευρύ περιθώριο εκτίμησης όταν αποφασίζει για θέματα κοινωνικών δικαιωμάτων. Το σύστημα αυτό εξαρτάται από την οικονομική κατάσταση του και τους διαθέσιμους πόρους του. Για αυτό το ύψος της κοινωνικής ασφάλισης που χορηγείται από το Κράτος μπορεί να ποικίλει αναλόγως του ύψους των πόρων που βρίσκονται στη διάθεση του. Ωστόσο, τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται από το Σύνταγμα δεσμεύουν το νομοθέτη, ανεξαρτήτως της οικονομικής κατάστασης του Κράτους⁴. Τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται από το άρθρο 109 του Συντάγματος περιορίζονται θεμιτά, κατά την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, εφόσον ο σχετικός περιορισμός προβλέπεται από το νόμο, δικαιολογείται από νόμιμο σκοπό και ο περιορισμός είναι σύμφωνος με την αρχή της αναλογικότητας. Το Δικαστήριο έκρινε στην προκείμενη περίπτωση

² Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, απόφαση της 21^{ης} Δεκεμβρίου 2009 με αριθμό 2009-43-01, <http://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/?case-filter-years=%5B2009%5D&case-filter-status=&case-filter-types=&case-filter-result=&searchtext=2009-43-01> (τελευταία πρόσβαση 16.02.2018)

³ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 20.

⁴ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 23-24.

ότι ο περιορισμός προβλέπεται από το νόμο και ότι οι προσβληθείσες διατάξεις δικαιολογούνται από νόμιμο σκοπό, ο οποίος συνίσταται στην προστασία της βιωσιμότητας του προϋπολογισμού κοινωνικής ασφάλισης μέσω της εξισορρόπησης εσόδων κι εξόδων, διασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό την ευημερία της κοινωνίας⁵. Το δικαστήριο κάνει αναλυτική μάλιστα αναφορά στο δημοσιονομικό έλλειμμα και στις συνέπειες του, δηλαδή στην αύξηση της ανεργίας και στη μείωση των μισθών, αναφερόμενο και με αριθμούς στα έσοδα και στα έξοδα του Κράτους για το έτος 2009⁶.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο, προβαίνοντας σε έλεγχο της αναλογικότητας του ληφθέντος μέτρου, έκρινε ότι οι διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας δεν μπορούν από μόνες τους να αποτελέσουν επιχείρημα για τον περιορισμό των δικαιωμάτων που προβλέπονται στο άρθρο 109 του Συντάγματος⁷. Επιπλέον, δεν μπορούσε να αποφανθεί για την αναγκαιότητα των ληφθέντων μέτρων, εφόσον ούτε το Υπουργικό Συμβούλιο ούτε η Βουλή (Saeima) προσκόμισαν αντικειμενική και αναλυτική μελέτη τόσο σχετικά με τις συνέπειες από την υιοθέτηση των μέτρων όσο και με την πρόβλεψη άλλων ηπιότερων μέσων για την επίτευξη του ως άνω σκοπού. Επιπροσθέτως, η ταχύτητα, ασάφεια και προχειρότητα των διατάξεων του νόμου συνηγορούσαν στην αδυναμία θεώρησης τους ως βιώσιμων και αναγκαίων⁸. Το Δικαστήριο αναφέρεται μάλιστα και στη νομολογία του ΕΔΔΑ⁹, κατά το οποίο όταν ένα κράτος λαμβάνει μέτρα με ευρύτερες επιπτώσεις πρέπει να δρα με συντονισμένο τρόπο για μία λογική χρονική περίοδο. Κατέληξε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι τα υιοθετηθέντα μέτρα αντίκεινται στο άρθρο 109 του Συντάγματος.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο προέβη σε στάθμιση του δημοσίου συμφέροντος και της ανάγκης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων τα οποία παραβιάζονται με τις θεσπισθείσες από τη Βουλή διατάξεις. Επισημαίνει ότι οι διατάξεις εφαρμόζονται σε χιλιάδες πολίτες και ότι είναι επιτακτική η σταθερότητα του κρατικού προϋπολογισμού. Για το λόγο αυτό,

⁵ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 26-27.

⁶ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 27.

⁷ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 30.1.

⁸ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 30.2.

⁹ ΕΔΔΑ, Broniowski κατά Πολωνίας, απόφαση της 22^{ας} Ιουνίου 2004 (αριθμ. προσφ. 31443/96).

όρισε χρονικό σημείο από το οποίο κι έπειτα θα επέλθουν οι συνέπειες της διαπίστωσης της αντισυνταγματικότητας, σύμφωνα με το άρθρο 31 παρ. 11 του Νόμου περί Συνταγματικού Δικαστηρίου¹⁰.

B. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας

Στην απόφαση της 5^{ης} Απριλίου 2013 και με αριθμό 187/2013¹¹, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας έκρινε αντισυνταγματικές ως αντικείμενες στην αρχή της ισότητας τις διατάξεις που αφορούσαν την αναστολή επιδόματος διακοπών, τη φορολόγηση των επιδομάτων ανεργίας και υγείας, οι οποίες αφορούσαν τον κρατικό προϋπολογισμό του έτους 2013. Το Δικαστήριο στάθμισε αφενός το γεγονός ότι ορισμένες κατηγορίες που πλήττονταν από τα μέτρα ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες, αφετέρου, όμως, τις ανάγκες οικονομικής βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος με βάση μια στρατηγική, της οποίας ο προσδιορισμός ανήκει στην ελεύθερη κρίση του νομοθέτη.

Επιπλέον, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας, στην απόφαση της 5^{ης} Ιουλίου 2012 και με αριθμό 353/2012¹², ασχολήθηκε με το ζήτημα της συνταγματικότητας των περικοπών των επιδομάτων Χριστουγέννων και Πάσχα των ατόμων που λαμβάνουν μισθό από δημόσιους φορείς είτε εκείνων που λαμβάνουν συντάξεις από τον δημόσιο τομέα μέσω του κρατικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, όπως προβλέπονταν στον προϋπολογισμό του 2012. Το Δικαστήριο αναφέρθηκε στη σοβαρή οικονομική και χρηματοπιστωτική κατάσταση της χώρας, στην οποία είναι σημαντικό να επιτευχθούν οι στόχοι των δημοσιονομικών ελλειμμάτων που καθορίζονται στα μνημόνια συνεννόησης, προκειμένου να διασφαλισθεί η οικονομική επιβίωση της. Διατύπωσε όμως τη σκέψη πως όλοι οι πολίτες θα πρέπει να συνεισφέρουν ενόψει της λήψης των μέτρων που οδηγούν στο σκοπό αυτό. Το δικαστήριο έκρινε ότι η διαφορετική μεταχείριση των ατόμων που

¹⁰ Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, ό.π., σκ. 34.

¹¹<http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/en/home.html>. Η απόφαση είναι διαθέσιμη σε περίληψη. (τελευταία πρόσβαση 16.02.2018).

¹²<http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/en/home.html>. Η απόφαση είναι διαθέσιμη σε περίληψη. (τελευταία πρόσβαση 16.02.2018).

λαμβάνουν εισοδήματα και συντάξεις από τον δημόσιο τομέα και εκείνη των λοιπών πολιτών είναι υπερβολική και δεν καλύπτει το κριτήριο της αναλογικής ισότητας, κήρυξε δε τις περικοπές αυτές αντισυνταγματικές ως αντικείμενες στην αρχή της αναλογικής ισότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του Συντάγματος.

Περαιτέρω το Δικαστήριο τόνισε ότι, ενόψει της σοβαρής έκτακτης ανάγκης, για τη διατήρηση της βιωσιμότητας του Πορτογαλικού Κράτους είναι απαραίτητη η συνέχιση της πρόσβασής του σε εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης. Για το λόγο αυτό, περιόρισε τα αποτελέσματα της κήρυξης της αντισυνταγματικότητας, σύμφωνα με το άρθρο 282 παρ. 4 του Πορτογαλικού Συντάγματος, η οποία όρισε πως δε θα εφαρμοσθεί για το έτος 2012, προκειμένου να επιτραπεί η απρόσκοπτη εφαρμογή του προϋπολογισμού του έτους αυτού.

Στη συνέχεια, το ζήτημα ετέθη και στην κρίση του ΕΔΔΑ κατόπιν προσφυγής που άσκησαν οι Antonio Aug. Da Conceição Mateus και Lino Jes. Santos Januário, Πορτογάλοι υπήκοοι¹³. Στην εν λόγω απόφαση, το Δικαστήριο επανέλαβε την πάγια νομολογία του: Οι εθνικές κυβερνήσεις είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό και γι' αυτόν τον λόγο, το Δικαστήριο δεν επεμβαίνει στις πολιτικές τους αποφάσεις, εκτός από τις περιπτώσεις που κρίνει ότι έχουν ξεπερασθεί τα ακραία όρια της ευρείας διακριτικής ευχέρειας που απολαμβάνουν. Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι οι περικοπές των επιδομάτων των διακοπών και των Χριστουγέννων, που προβλέφθηκαν με τον νόμο του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2012, αποσκοπούσαν στη μείωση των δημοσίων εξόδων και αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος σχεδιασμένου από τις εθνικές αρχές και τους ομολόγους της ΕΕ και του ΔΝΤ, ώστε να επιτρέψει στην Πορτογαλία να εξασφαλίσει την αναγκαία βραχυπρόθεσμη ρευστότητα του κρατικού προϋπολογισμού της, με την προοπτική να επιτύχει μεσοπρόθεσμη οικονομική ανάκαμψη. Μόνο το γεγονός ότι ένα πρόγραμμα τέτοιου μεγέθους έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή δείχνει ότι η οικονομική κρίση, η οποία ήταν ασφυκτική για την πορτογαλική

¹³ ΕΔΔΑ Antonio Aug. Da Conceição Mateus και Lino Jes. Santos Januário (αριθμ. προσφ. 62235/12 και 57725/12).

οικονομία, κατά τον κρίσιμο χρόνο, και είχε επιπτώσεις στην ισορροπία του κρατικού προϋπολογισμού, ήταν εξαιρετικής φύσης, όπως το Συνταγματικό Δικαστήριο πράγματι αναγνώρισε στην απόφασή του της 5^{ης} Ιουλίου 2012. Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι περικοπές των επιδομάτων κοινωνικής ασφάλισης που προβλέφθηκαν με τον νόμο του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2012 ήταν σαφώς προς την κατεύθυνση του δημοσίου συμφέροντος, κατά την έννοια του Άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, τόνισε μάλιστα και την παροδικότητά τους. Προέβη δε σε εκτίμηση του κατά πόσο τηρήθηκε η δίκαιη ισορροπία μεταξύ των αναγκών του γενικού δημοσίου συμφέροντος και της υποχρέωσης της προστασίας των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων των προσφευγόντων και έκρινε ότι υπό το πρίσμα της εξαιρετικής οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης που αντιμετωπίζει η Πορτογαλία, κατά τον κρίσιμο χρόνο, και δεδομένης της περιορισμένης έκτασης και των προσωρινών αποτελεσμάτων της μείωσης των επιδομάτων των διακοπών και των Χριστουγέννων οι προσφεύγοντες δε φέρουν υπερβολικό και δυσανάλογο βάρος και συνεπώς απέρριψε την προσφυγή τους.

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) αντιμετώπισε το ζήτημα της συμβατότητας με το ενωσιακό δίκαιο της καταργήσεως των επιδομάτων αδείας και του δώρου Χριστουγέννων στην οποία προέβη η εταιρεία Fidelidade Mundial, πορτογαλική ανώνυμη ασφαλιστική εταιρεία με αποκλειστικώς δημόσια κεφάλαια, κατ' εφαρμογή του νόμου περί κρατικού προϋπολογισμού για το έτος 2012¹⁴. Το ΔΕΕ, με διάταξή του της 26^{ης} Ιουνίου 2014¹⁵, θεώρησε εαυτό προδήλως αναρμόδιο για την εξέταση προδικαστικού ερωτήματος, το οποίο υπέβαλε Πορτογαλικό Δικαστήριο (Tribunal do Trabalho do Porto) βάσει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ στο πλαίσιο της δίκης Sindicato Nacional dos Profissionais de Seguros e Afins κατά Fidelidade Mundial – Companhia de Seguros SA. Με το προδικαστικό ερώτημα ετέθη το ζήτημα της συμφωνίας των διατάξεων του νόμου 64-B/2011 με τα άρθρα 20, 21 παρ. 1 και 31 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της

¹⁴ Νόμος 64-B/2011, της 30^{ης} Δεκεμβρίου 2011, περί εγκρίσεως του κρατικού προϋπολογισμού, ο οποίος προέβλεπε στο άρθρο 20 ότι οι μειώσεις μισθών για τους εργαζομένους του δημοσίου τομέα, που επιβλήθηκαν με το νόμο 55-A/2010, της 31^{ης} Δεκεμβρίου 2010 (νόμος περί κρατικού προϋπολογισμού για το έτος 2011) θα εξακολουθήσουν να ισχύουν και το έτος 2012.

¹⁵ ΔΕΕ, Sindicato Nacional dos Profissionais de Seguros e Afins, C-264/12, διάταξη της 26ης Ιουνίου 2014, ECLI:EU:C:2014:2036.

Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ΔΕΕ επανέλαβε ότι κατά τη νομολογία του, επιλαμβανόμενο προδικαστικού ερωτήματος δικαστηρίου κράτους μέλους, μπορεί να ερμηνεύσει το δίκαιο της Ένωσης εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων της Ένωσης. Αντιθέτως, όταν στο προδικαστικό ερώτημα που τίθεται δεν διαλαμβάνονται στοιχεία που αποδεικνύουν ότι με τον κρινόμενο νόμο σκοπείται η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, όπως συνέβαινε στην προκείμενη περίπτωση, το Δικαστήριο είναι αναρμόδιο να απαντήσει στο τεθέν ενώπιον του ερώτημα¹⁶. Θεώρησε για το λόγο αυτό τον εαυτό του προδήλως αναρμόδιο για την εκδίκαση της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως που υπέβαλε το πορτογαλικό δικαστήριο, με απόφαση της 22^{ης} Μαΐου 2012¹⁷.

Γ. Η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (Bundesverfassungsgericht)

Ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (Bundesverfassungsgericht) ασκήθηκαν συνταγματικές προσφυγές σχετικά με τη συμφωνία προς το Θεμελιώδη Νόμο της συνδρομής που παρέσχε η Deutsche Bundesbank (Γερμανική Ομοσπονδιακή Τράπεζα) για την εφαρμογή του προγράμματος Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών (OMT) και της αδράνειας της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης και της Ομοσπονδιακής Βουλής (Bundestag) έναντι του προγράμματος αυτού¹⁸. Το πρόγραμμα αυτό των Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών [Outright Monetary Transactions ("OMT")] επιτρέπει στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών [ΕΣΚΤ] να αγοράζει στις δευτερογενείς αγορές ομόλογα των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ, υπό την διπλή προϋπόθεση: Πρώτον, ότι το αιτούν κράτος-μέλος έχει προηγουμένως απευθυνθεί για την

¹⁶ Ίδια σκέψη είχε διαλάβει το ΔΕΕ στην υπόθεση Sindicato dos Bancários do Norte, Sindicato dos Bancários do Centro, Sindicato dos Bancários do Sul e Ilhas, Luís Miguel Rodrigues Teixeira de Melo κατά BPN – Banco Português de Negócios SA (C-128/12, EU:C:2013:149).

¹⁷ Υπόθεση Tribunal do Trabalho do Porto C-264/12.

¹⁸ Απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (BverfG), της 14ης Ιανουαρίου 2014, 2 BvR 2728-31/13, 2 BvE 13/13. Η απόφαση είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: <http://www.bundesverfassungsgericht.de> (τελευταία πρόσβαση 16.02.2018).

παροχή βοήθειας στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας («ESM») και, δεύτερον, η βοήθεια θα έχει εγκριθεί από τα λοιπά κράτη-μέλη της Ευρωζώνης.

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο διατύπωσε τις αμφιβολίες του για το εάν πραγματικός σκοπός του προγράμματος OMT, ως ενός μέσου για την αντιμετώπιση εξαιρετικών οικονομικών περιστάσεων, είναι η δημιουργία του αναγκαίου πλαισίου προκειμένου η ΕΚΤ να ανακτήσει τη δυνατότητα αποτελεσματικής χρήσεως των οικείων μέσων νομισματικής πολιτικής¹⁹. Το δικαστήριο εκτιμούσε ότι το πρόγραμμα OMT αποσκοπεί κατ' ουσίαν στη διάσωση κρατών της ζώνης του ευρώ και συνεπώς εμπίπτει στην άσκηση οικονομικής πολιτικής, την οποία ασκούν κυριαρχικώς τα κράτη μέλη. Το άρθρο 123 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ (ΣΛΕΕ) απαγορεύει τη νομισματική χρηματοδότηση των κυβερνήσεων των κρατών μελών από όργανα της ΕΕ. Το Γερμανικό Δικαστήριο δέχθηκε ότι με το πρόγραμμα OMT πραγματοποιείται έμμεση χρηματοδότηση των κρατών μελών, η οποία περιλαμβάνεται στην απαγόρευση του άρθρου 123 ΣΛΕΕ.

Το Bundesverfassungsgericht ρώτησε το Δικαστήριο της Ένωσης εάν οι Συνθήκες της Ένωσης επιτρέπουν στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) να υιοθετεί πρόγραμμα όπως το πρόγραμμα OMT. Το εθνικό δικαστήριο διατηρούσε, μεταξύ άλλων, αμφιβολίες ως προς το εάν το πρόγραμμα αυτό εμπίπτει στις αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών όπως αυτές καθορίζονται από τις Συνθήκες της Ένωσης, εάν είναι σύμφωνο με την αρχή της αναλογικότητας και εάν είναι συμβατό με την απαγόρευση της νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁰.

Η απόφαση είναι ιδιαίτερος σημαντική καθώς είναι η πρώτη φορά στην ιστορία του, που το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο απευθύνεται στο ΔΕΕ, δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, υποβάλλοντας

¹⁹ Βλ. Ευγ. Πρεβεδούρου, Αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ να υιοθετεί πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές (OMT) – Προϋποθέσεις του παραδεκτού της αίτησης προδικαστικής απόφασης (ΔΕΕ της 16ης Ιουνίου 2015, C-62/14, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag), <https://www.prevedourou.gr/> (τελευταία πρόσβαση: 16.02.2018).

²⁰ Βλ. Ευγ. Πρεβεδούρου, ό.π.

προδικαστικό ερώτημα. Όπως υπογράμμισε ο γενικός εισαγγελέας²¹, τα αμιγώς συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών σταδιακά ενεργούν ως δικαστήρια υπό την έννοια του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, εξαιτίας του διαρκώς επεκτεινόμενου χαρακτήρα της έννομης τάξεως της Ενώσεως²².

Το BVerfG προκρίνει ότι η επίμαχη πράξη της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας είναι παράνομη σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, πλην όμως, παραπέμπει το ζήτημα στο ΔΕΕ προκειμένου αυτό να αποφανθεί σχετικώς υπό το πρίσμα του δικαίου της Ένωσης. Το Δικαστήριο υποβάλλει την αίτηση προδικαστικής απόφασης στο πλαίσιο αυτού που χαρακτηρίζει ως έλεγχο για την ύπαρξη πράξεων της Ένωσης που εκδίδονται «*intra vires*»²³ («καθ' υπέρβαση εξουσίας»), με συνέπειες για τη συνταγματική ταυτότητα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας²⁴. Το BVerfG αναγνωρίζει την προστασία της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας ως υπέρτατη αρχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιφυλασσόμενο να διατυπώσει, μετά την έκδοση της απόφασης του ΔΕΕ επί της παραπομπής, τη δική του άποψη ως προς το αν και κατά πόσον η απόφαση της ΕΚΤ για το πρόγραμμα OMT παραβιάζει, πέραν του ευρωπαϊκού δικαίου, και το γερμανικό σύνταγμα²⁵. Με άλλα λόγια, το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο επισημαίνει πως όλα τα όργανα του Γερμανικού Κράτους, συνεπώς και η Γερμανική Ομοσπονδιακή Τράπεζα, δεσμεύονται από το γερμανικό Σύνταγμα. Επομένως, τα όργανα αυτά οφείλουν να σεβασθούν τις διατάξεις του γερμανικού συντάγματος. Με τους ως άνω συλλογισμούς του, το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο οδηγείται λοιπόν στο συμπέρασμα πως, σε περίπτωση σύγκρουσης Συντάγματος και ευρωπαϊκού δικαίου, τα όργανα του γερμανικού κράτους δεσμεύονται από τις επιταγές του γερμανικού συντάγματος.

Η σκέψη αυτή του BVerfG μας φέρει στο νου την απόφαση του Δ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας 3242/2004²⁶, το οποίο έκρινε ότι «... παρίσταται αλυσιτελής η διατύπωση προδικαστικού ερωτήματος προς το ΔΕΚ, προκειμένου να διευκρινισθεί, κατά τα εκτεθέντα σε προηγούμενη

²¹ BVerfG, ό.π., σημείο 40.

²² Ευγ. Πρεβεδούρου, ό.π.

²³ BVerfG, ό.π., σκ. 99-100.

²⁴ Βλ. Ευγ. Πρεβεδούρου, ό.π.

²⁵ BVerfG, ό.π., σκ. 102.

²⁶ Βλ. Ευγ. Πρεβεδούρου, ό.π.

σκέψη, η ακριβής έννοια της διατάξεως του άρθρου 24 της οδηγίας 93/37/ΕΟΚ, αφού και σε περίπτωση ακόμη, που από την απόφαση του ΔΕΚ τυχόν θα προέκυπτε ότι η ερμηνεία αυτή την καθιστά αντίθετη με την διάταξη του άρθρου 14 παρ. 9 του Συντάγματος, η εφαρμογή της τελευταίας από τον Έλληνα δικαστή δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να παρακαμφθεί». Διευκρίνισε ότι σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 87 παρ. 2 του Συντάγματος, «στο οποίο ορίζεται ότι οι δικαστές υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους συνάδοντες με αυτό (σύμφωνα με το άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος) νόμους, δεν είναι δυνατόν στην ελληνική έννομη τάξη να αναγνωρισθεί κανόνας υπερτέρας τυπικής ισχύος από οποιαδήποτε επιτακτικού χαρακτήρος συνταγματική διάταξη, έτσι ώστε να παρακαμφθεί η εφαρμογή της, τουλάχιστον κατά την παρούσα φάση εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, και ενόσω δεν έχει θεσπισθεί, ως υπερκείμενος κανών, κοινό ευρωπαϊκό συνταγματικό κείμενο δεσμεύον τα κράτη μέλη να τροποποιούν τα συντάγματά τους, κατά το μέρος που αντιβαίνουν προς αυτό, με συνέπεια να δημιουργείται εξουσία και καθήκον του εθνικού δικαστή, να ελέγχει το συμβατόν διατάξεων του εθνικού συντάγματος προς αυτό το ευρωπαϊκό συνταγματικό κείμενο». Το Συμβούλιο της Επικρατείας εγκατέλειψε την ως άνω θεώρηση με την απόφαση ΣτΕ Ολ 3670/2006, που εκδόθηκε κατόπιν της παραπεμπτικής ΣτΕ 3242/2004, και υπέβαλε προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΚ θέτοντας όλα τα μεγάλα ζητήματα της σχέσης εθνικού Συντάγματος και κοινοτικού δικαίου.

Το ΔΕΕ στην υπόθεση Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag²⁷ επανέλαβε ότι, κατά τη νομολογία του²⁸, το ίδιο είναι αναρμόδιο να αποφανθεί όταν το αιτούν δικαστήριο δε δεσμεύεται από την ερμηνεία του και, ειδικότερα, δεν είναι αρμόδιο να δίδει, επί αίτησης προδικαστικής απόφασης, απαντήσεις αμιγώς συμβουλευτικού χαρακτήρα. Η ερμηνεία, όμως, του δικαίου της Ένωσης δεν ήταν αναγκαία στην υπόθεση στην οποία το ΔΕΕ έκανε μνεία, διότι το Δικαστήριο καλούνταν να ερμηνεύσει πράξη περιλαμβανόμενη στο δίκαιο της Ένωσης προκειμένου να μπορέσει το αιτούν δικαστήριο να αποφανθεί επί της εφαρμογής του εθνικού δικαίου, σε μια κατάσταση στην

²⁷ ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, C-62/14, απόφαση της 16ης Ιουνίου 2015, ECLI:EU:C:2015:400.

²⁸ ΔΕΕ Kleinwort Benson, C- 346/93, απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 1995, EU:C:1995:85.

οποία το εθνικό δίκαιο δεν παρέπεμπε ευθέως και ανεπιφυλάκτως στο δίκαιο της Ένωσης, αλλά απλώς χρησιμοποιούσε ως πρότυπο πράξη περιλαμβανόμενη στο δίκαιο της Ένωσης και επαναλάμβανε εν μέρει μόνον το περιεχόμενό της²⁹. Αντιθέτως, στην υπόθεση Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορούσε ευθέως την ερμηνεία και την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, πράγμα που συνεπάγεται ότι η παρούσα απόφαση έχει συγκεκριμένες συνέπειες για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης³⁰. Περαιτέρω, το Δικαστήριο υπενθύμισε τη σαφή κατανομή αρμοδιοτήτων του ιδίου και των εθνικών δικαστηρίων στο πλαίσιο της διαδικασίας άμεσης συνεργασίας του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, η οποία στηρίζεται στη σαφή διάκριση των λειτουργιών μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου, κάθε εκτίμηση των επίμαχων πραγματικών περιστατικών εμπίπτει στην αρμοδιότητα του εθνικού δικαστηρίου, στο οποίο εναπόκειται να εκτιμήσει, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες της υπόθεσης, τόσο την αναγκαιότητα μιας προδικαστικής απόφασης για την έκδοση της δικής του απόφασης όσο και το λυσιτελές των ερωτημάτων που υποβάλλει στο Δικαστήριο, ενώ το Δικαστήριο είναι αποκλειστικά αρμόδιο να αποφαινεται επί της ερμηνείας ή του κύρους κοινοτικού νομοθετήματος, βάσει πραγματικών περιστατικών που του επισημαίνονται από το εθνικό δικαστήριο³¹. Το ΔΕΕ επανέλαβε ότι η προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου δεσμεύει, όσον αφορά την ερμηνεία ή το κύρος των επίμαχων πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, το εθνικό δικαστήριο κατά την επίλυση της διαφοράς στην κύρια δίκη³². Για το λόγο αυτό, το ΔΕΕ κατέληξε ότι πρέπει να δοθεί απάντηση στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως.

Το Δικαστήριο της Ένωσης διαπίστωσε ότι το πρόγραμμα OMT, λαμβανομένων υπόψη των σκοπών και των μέσων που προβλέπονται για την επίτευξη αυτών, εμπίπτει στον τομέα της νομισματικής πολιτικής και, συνεπώς, στις αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών

²⁹ ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, ό.π., σκ.13.

³⁰ ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, ό.π., σκ.14

³¹ ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, ό.π., σκ.15

³² ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, ό.π., σκ. 16

Τραπεζών (ΕΣΚΤ)³³ και δεν παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας³⁴. Το γεγονός ότι η εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος εξαρτάται από την πλήρη τήρηση των προγραμμάτων μακροοικονομικής προσαρμογής του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής σταθερότητας (ΕΤΧΣ) ή του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας («ΕSM») δεν δύναται να τροποποιήσει το συμπέρασμα αυτό.

Δ. Η νομολογία του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της Ελλάδας

Στη χώρα μας, η πρώτη απόφαση του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου για τη συνταγματικότητα των μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης είναι η ΣΤΕ Ολ 668/2012. Η απόφαση αυτή έκρινε τη συνταγματικότητα του ν. 3854/2010 με τον οποίο κυρώθηκε το πρώτο Μνημόνιο. Με την εν λόγω απόφαση κρίθηκε ότι το Μνημόνιο δεν αποτελεί διεθνή συνθήκη και επομένως για την ψήφιση του κυρωτικού νόμου δεν απαιτείται αυξημένη πλειοψηφία βουλευτών. Περαιτέρω, γίνεται επίκληση της οικονομικής κρίσης, ο χαρακτηρισμός της κρίσης ως έκτακτης (εξαιρετικής) κατάστασης και η επίκλησή της ως λόγου που δικαιολογεί τον περιορισμό συνταγματικών δικαιωμάτων³⁵.

Ο συλλογισμός της δικαστικής αυτής αποφάσεως διακρίνεται μετέπειτα σε σειρά αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων. Οι αποφάσεις ΑΕΔ 1/2012 και 25/2012 έκριναν ότι είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η ευνοϊκή για το Δημόσιο διαφοροποίηση αντιστοίχως του χρόνου παραγραφής των εις βάρος του αξιώσεων και του τόκου υπερημερίας των οφειλών του. Η απόφαση ΣΤΕ 972/2012, που αφορούσε το θέμα της είσπραξης του Εκτάκτου Ειδικού Τέλους Ηλεκτροδοτούμενων Δομημένων Επιφανειών (Ε.Ε.Τ.Η.Δ.Ε.), δέχθηκε ότι είναι επιτρεπτή ως εξαιρετικό μέτρο η επέμβαση του νομοθέτη σε όρους συνεστημένης συμβατική σχέση, τούτο, όμως, μόνο όταν σοβαροί λόγοι δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι συνάπτονται με το αντικείμενο της

³³ ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, ό.π., σκ. 46-65.

³⁴ ΔΕΕ, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, ό.π., σκ. 66-92.

³⁵ Βλ. Γ. Δρόσο, Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή, ΕφημΔΔ 1/2015, σελ. 15 επ.

συμβάσεως, δικαιολογούν την ανατροπή της ομαλής εξελίξεως της συμβάσεως ή την μεταβολή των συμφωνηθέντων από τους αντισυμβαλλομένους, όχι όμως όταν η επέμβαση αυτή δεν αποσκοπεί στην άρση επιβλαβών για το δημόσιο συμφέρον συνεπειών της συμβάσεως, αλλά αποβλέπει σε σκοπό ξένο προς το αντικείμενο αυτής. Η απόφαση ΣΤΕ 2527/2013 δέχθηκε ότι το τέλος επιτηδεύματος είναι φόρος που επιβάλλεται επί του ελαχίστου εισοδήματος, πραγματικού ή τεκμαρτού επιτηδευματία και όχι επί της κεφαλής του λόγω της ιδιότητάς τους επιτηδευματία. Η απόφαση ΣΤΕ 1116/2014 δέχθηκε ότι είναι συνταγματικώς επιτρεπτή η επέμβαση, μέσω των μηχανισμών του PSI, στις συμβάσεις των μη συναινούντων στην περίπτωση της αξίας των ομολογιών τους ομολογιούχων του ελληνικού δημοσίου. Η απόφαση ΣΤΕ 1222/2017 έκρινε ότι είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ η επιβολή έκτακτης εισφοράς στα εισοδήματα των νομικών προσώπων που ασκούν επιχειρηματική ή εμπορική δραστηριότητα, κατά το άρθρο 2 του Ν. 3808/2009.

Αυτή τη νομολογιακή κατεύθυνση της ΣΤΕ 668/2012 επιβεβαίωσε και το ΕΔΔΑ με την απόφαση της 7^{ης} Μαΐου 2013 στην υπόθεση Ιωάννα Κουφάκη κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας³⁶. Το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι οι ανωτέρω περικοπές που εισήχθησαν με τους επίμαχους νόμους δεν συνιστούν στέρηση της περιουσίας, αλλά επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος στην περιουσία, η οποία επέμβαση, όμως, προβλέπεται από το νόμο, αποσκοπεί στο δημόσιο συμφέρον και δεν διαταράσσει την δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και του δικαιώματος σεβασμού στην περιουσία. Για την εκτίμηση του σκοπού δημοσίου συμφέροντος και της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, το ΕΔΔΑ έλαβε κυρίως υπόψη την αιτιολογική έκθεση του ν. 3833/2010, καθώς και τις αιτιολογικές σκέψεις της υπ' αριθμ. 668/2012 απόφασης της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, που είχε εκδοθεί επί αιτήσεως ακυρώσεως ασκηθείσας, μεταξύ άλλων, και από τις προσφεύγουσες. Περαιτέρω, για την εκτίμηση της αναλογικότητας, εξέτασε αν η μείωση του μισθού της πρώτης προσφεύγουσας ήταν σε επίπεδο τέτοιο που να την εκθέτει σε δυσκολίες

³⁶ ΕΔΔΑ Ιωάννα Κουφάκη κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, απόφαση της 7^{ης}-5-2013, αρ. προσφ. 57665/12 και 57657/12, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <http://www.nsk.gr/web/nsk/home>

διαβίωσης ασυμβίβαστες με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου και κατέληξε ότι, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις, δεν επιβλήθηκε ένα υπερβολικό βάρος στην προσφεύγουσα. Ενόψει όλων των ανωτέρω, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η αιτίαση των προσφευγουσών που σχετίζεται με την παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου είναι προδήλως αβάσιμη και πρέπει να απορριφθεί, κατ' εφαρμογή του άρθρου 35 παρ. 3α και 4 της ΕΣΔΑ. Τέλος, προδήλως αβάσιμες και απορριπτέες κρίθηκαν και οι λοιπές αιτιάσεις της δεύτερης προσφεύγουσας περί παραβίασης των άρθρων 6, 8, 13, 14 και 17 της ΕΣΔΑ.

Τέλος, πρέπει να γίνει αναφορά στην απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας 2287/2015 με την οποία το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο έκρινε ότι οι μειώσεις των κυρίων και επικουρικών συντάξεων που θεσπίστηκαν με το ν. 4093/2012 αντίκεινται στις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 5 και 25 παρ. 1 και 4 του Συντάγματος και είναι, ως εκ τούτου, ανίσχυρες και μη εφαρμοστέες, διότι δεν διενεργήθηκαν μετά από μελέτη των συνολικών επιπτώσεών τους στο βιοτικό επίπεδο των θιγόμενων συνταξιούχων με αποτέλεσμα να μη καθίσταται εφικτός ο δικαστικός έλεγχος της συμβατότητας τους με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Οι ως άνω διατάξεις ψηφίστηκαν όταν είχε πλέον παρέλθει διετία από τον πρώτο αιφνιδιασμό της οικονομικής κρίσεως και αφού εν τω μεταξύ είχαν σχεδιασθεί και ληφθεί τα βασικά μέτρα για την αντιμετώπισή της. Επομένως, κατά την επιχειρηθείσα με τις διατάξεις αυτές νέα, για πολλοστή φορά, περικοπή συνταξιοδοτικών παροχών της ίδιας ομάδας θιγομένων, ο νομοθέτης δεν δικαιολογείτο πλέον να προχωρήσει σε σχετικές ρυθμίσεις χωρίς ειδική έρευνα του αντικειμένου αυτών, αλλά όφειλε να προβεί σε εμπειριστατωμένη μελέτη, προκειμένου να διαπιστώσει και να αναδείξει τεκμηριωμένα ότι η λήψη των συγκεκριμένων μέτρων ήταν συμβατή με τις σχετικές συνταγματικές δεσμεύσεις, τις απορρέουσες, μεταξύ άλλων, από το θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης, τις αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας και την προστασία της αξίας του ανθρώπου. Το Δικαστήριο, προέβη μάλιστα σε εφαρμογή του άρθρου 50 παρ. 3β πδ 18/1989 και, μετά στάθμιση του δημοσίου συμφέροντος, αναφερομένου στην οξυμένη δημοσιονομική κρίση και στην κοινώς γνωστή ταμειακή δυσχέρεια του ελληνικού Κράτους, και λαμβάνοντας υπόψη το

γεγονός ότι οι σχετικές ρυθμίσεις αφορούν ευρύ κύκλο προσώπων, όρισε ότι οι συνέπειες της αντισυνταγματικότητας των επίμαχων διατάξεων θα επέλθουν μετά την δημοσίευση της απόφασης.

III. Η νομολογία της κρίσης: πραγματισμός και δογματισμός

A. Σύγκριση των αποφάσεων που αφορούν τη δημοσιονομική κρίση

Εν μέσω οικονομικής κρίσης, η οποία συνίσταται στην αιφνίδια επιδείνωση των περισσότερων οικονομικών δεικτών (δείκτες επιτοκίου, δείκτες μετοχών, δείκτες ακινήτων) σε συνδυασμό με την απώλεια της δανειοληπτικής ικανότητας κάποιων κρατών μελών της ΕΕ και της ύπαρξης φόβου χρεωκοπίας, τίθεται ο προβληματισμός της εφαρμογής της θεωρίας των έκτακτων συνθηκών. Η θεωρία αυτή, ως ανατροπή από τη συνήθη νομιμότητα, αφορά την ανάγκη προστασίας του ίδιου του κράτους, των πολιτών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και γενικότερα την εξασφάλιση της αποτελεσματικότητας και της ειρήνης στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας³⁷. Η οικονομική κρίση θίγει αγαθά που προστατεύονται από το Σύνταγμα και άλλους υπερεθνικούς κανόνες δικαίου, όπως η περιουσία των διοικουμένων, η εργασία, οι μισθοί και οι συντάξεις, εισήλθε ως εκ τούτου ως έννοια στη νομολογία των ευρωπαϊκών δικαστηρίων.

Η δημοσιονομική κρίση, ενόψει των εξαιρετικών συνθηκών που δημιούργησε, έχει εισέλθει στο νομικό συλλογισμό των αποφάσεων των ευρωπαϊκών δικαστηρίων, άσκησε δε καθοριστική επίδραση στη δικαστική διάγνωση και εφαρμογή του περιεχομένου των συνταγματικών κανόνων³⁸. Στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και τη Λετονία, χώρες που λόγω της οικονομικής κρίσης υιοθέτησαν δέσμες αυστηρών δημοσιονομικών μέτρων, ο έλεγχος της συνταγματικότητας και συμβατότητας με την ΕΣΔΑ αφορά στα ίδια τα μέτρα που έχουν ληφθεί, τα οποία εμφανίζονται ως απειλή δικαιωμάτων. Στο δικαστικό συλλογισμό κυριαρχεί η σύγκρουση των

³⁷ Βλ. Π. Πικραμμένο, Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ 2/2012, σελ. 98.

³⁸ Βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 16.

θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών με την ανάγκη δημοσιονομικής σταθερότητας των κρατών μελών. Η νέα οικονομική πραγματικότητα είναι εμφανής στη νομολογία αυτή. Στη Γερμανία, χώρα που κλήθηκε να οργανώσει την δανειακή χρηματοδότηση των κρατών μελών που αντιμετώπιζαν προβλήματα δημοσιονομικής αστάθειας, ο έλεγχος της συνταγματικότητας δεν αφορά στα μέτρα που επιβλήθηκαν προκειμένου τα κράτη αυτά να λάβουν οικονομική ενίσχυση αλλά στους ενωσιακούς και διεθνούς δικαίου κανόνες που θεσπίζουν τους μηχανισμούς χρηματοδότησης των κρατών αυτών. Η οικονομική κρίση στην περίπτωση αυτή εμφανίζεται ως απειλή της δημοσιονομικής αυτονομίας της Γερμανίας³⁹.

Κοινό σημείο των αποφάσεων των ευρωπαϊκών δικαστηρίων είναι ότι ο δικαστής προβαίνει σε οριακό έλεγχο των πολιτικών και νομοθετικών επιλογών εν μέσω εκτάκτων συνθηκών, όπως η οικονομική κρίση. Στην Ελλάδα ο θεωρούμενος ως οριακός έλεγχος συνδρομής του δημοσίου συμφέροντος σε οικονομικές επιλογές, κατ' αποτέλεσμα άγεται κυρίως σε δοκιμασία ελέγχου της αναλογικότητας του μέτρου. Αν και η νομολογία ελέγχει τη συνδρομή του δημοσίου συμφέροντος, λίγες φορές κρίθηκε ότι οι περιορισμοί της οικονομικής ελευθερίας δεν υπηρετούν τέτοιο σκοπό. Το Συμβούλιο της Επικρατείας υπεισέρχεται όλο και περισσότερο σε αναλυτικό έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας⁴⁰. Σε παρόμοιες συνθήκες οικονομικής κρίσεως στις ΗΠΑ το 1929, το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας κατά την εφαρμογή των πρώτων μέτρων του Ρούσβελτ για την ανάκαμψη της οικονομίας είχε κρίνει σε πολλές περιπτώσεις αντισυνταγματικές κρίσιμες νομοθετικές διατάξεις για την εφαρμογή του New Deal, αφού η πλειοψηφική συνήθως τάση των δικαστών παρέμενε προσκολλημένη σε μία τεχνική ανάγνωση του Συντάγματος⁴¹. Η κοινωνική όμως αποδοχή του New Deal, όπως αποτυπώθηκε στις εκλογές του 1936 και με τις διαμαρτυρίες πολιτών έξω από το Δικαστήριο κατά τις εκδικάσεις κρίσιμων υποθέσεων φαίνεται πως ώθησε το Δικαστήριο να συνταχθεί με την πτέρυγα των υποστηρικτών του

³⁹ Βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 16.

⁴⁰ Βλ. Β. Ανδρουλάκη, Σκέψεις γύρω από τον δικαστικό έλεγχο της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία, <https://www.constitutionalism.gr/1712-skeceis-gyru-apo-ton-dikastiko-elegho-tis-rytmisti/> (τελευταία πρόσβαση: 16.02.2018).

⁴¹ Βλ. Γ. Γεραππερίτη, , Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από το δικαστή: Προβολές του New Deal, ΕφημΔΔ 3/2011, σελ. 464.

New Deal⁴², ανατρέποντας τη μέχρι πρόσφατα νομολογία του. Ακόμη και στις περιπτώσεις απόκλισης από το νομολογιακό προηγούμενο, η πλειονότητα των αποφάσεων του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ εμπεριέχει τεχνική νομική αιτιολογία, η οποία βρίσκει έρεισμα σε νομολογιακά προηγούμενα⁴³. «Το New Deal μπορεί να επηρέασε τον ψυχισμό των δικαστών αλλά δεν αναίρεσε τη θεμελιώδη υποχρέωσή τους να προβάλουν πειστική αιτιολόγηση για τις αποφάσεις τους. Η νομολογία της εποχής του New Deal αναδεικνύει τον σεβασμό και την αυτοπεριοριστική τελικά διάθεση των δικαστών έναντι της νομιμοποιημένης πολιτικής εξουσίας σε περίοδο κρίσης, διατηρεί όμως τα τεχνικά χαρακτηριστικά του δικανικού συλλογισμού»⁴⁴.

B. Η έννοια του υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος

Ενόψει της ανάγκης επιβίωσης του κράτους⁴⁵, η έννοια του δημοσίου συμφέροντος επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει και το δημοσιονομικό συμφέρον του Δημοσίου. Η οικονομική κρίση αναδεικνύει την έννοια του δημοσιονομικού συμφέροντος ως ειδικής μορφής δημοσίου συμφέροντος, σε αντίθεση προς το απλό ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου που δεν αποτελούσε δημόσιο συμφέρον. Πράγματι, το ΕΔΔΑ, στην υπόθεση Μειδάνης κατά Ελλάδας⁴⁶, είχε κρίνει ότι «το απλό ταμειακό συμφέρον δεν μπορεί να εξομοιωθεί με το δημόσιο ή γενικό συμφέρον και δεν μπορεί να δικαιολογήσει την παραβίαση του δικαιώματος σε σεβασμό της περιουσίας [...]». Ο συλλογισμός αυτός οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ταμειακό συμφέρον του δημοσίου δεν είναι συμβατός με την ΕΣΔΑ λόγω περιορισμού του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Ωστόσο, το ΑΕΔ και το ΣΤΕ με σειρά

⁴² West Coast Hotel v. Parish, 300 US 379 (1937).

⁴³ Βλ. Γ. Γεραππερίτη, ό.π.

⁴⁴ Βλ. Γ. Γεραππερίτη, ό.π.

⁴⁵ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλο, Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 693/2011, ΣτΕ Στ' 1620/2011, ΣτΕ Α' 2094/2011, ΕφημΔΔ 2012, σελ. 100 επ., Π. Λαζαράτο, Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 2013, σελ. 686 επ., Ι. Μαθιουδάκης Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περιόδους έντονης οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 2011, σελ. 478 επ., Π. Μαντζούφας, Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, 2014, σελ. 123 επ.

⁴⁶ ΕΔΔΑ Μειδάνης κατά Ελλάδας, απόφαση της 22^{ας} -05-2008, αρ. προσφ. 33977/06, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <http://www.nsk.gr/web/nsk/home>. Η υπόθεση αφορούσε τη συμβατότητα με την ΕΣΔΑ της διάταξης του άρθρου 21 ΚΝΔΔ που προβλέπει προνομιακή μεταχείριση του Δημοσίου έναντι ιδιωτών ως προς τον τόκο υπερημερία των οφειλών του (6%) (τελευταία πρόσβαση: 16.02.2018).

αποφάσεων τους⁴⁷ δέχθηκαν ότι ναι μεν το «απλό» ταμειακό συμφέρον του δημοσίου δεν αποτελεί αποχρώντα λόγο δημοσίου συμφέροντος ικανό να δικαιολογήσει περιορισμό, έστω ανάλογο, του δικαιώματος στην περιουσία, όμως η «διασφάλιση της «δημοσιονομικής ισορροπίας» του κράτους αποτελεί. Έπειτα, το ΕΔΔΑ για την ίδια διάταξη νόμου που προέβλεπε προνομιακό επιτόκιο για το Δημόσιο, στην απόφασή του της 25ης Σεπτεμβρίου 2014 στην υπόθεση Βιαροπούλου κατά Ελλάδας⁴⁸, το θέμα που η ΕΔΔΑ Μειδάνης είχε λύσει ως ζήτημα αρχής, το αντιμετώπισε το ζήτημα ως θέμα συγκυρίας⁴⁹ έκανε αναφορά μάλιστα στη δημοσιονομική ισορροπία του ελληνικού Κράτους, η οποία είχε ήδη σοβαρότατα κλονισθεί.

Γ. Περιορισμός αναδρομικού αποτελέσματος αντισυνταγματικότητας

Ενόψει του υπέρτερου ως άνω σκοπού δημοσίου συμφέροντος, τα δικαστήρια τόσο της Ελλάδας όσο και της Πορτογαλίας και της Λετονίας προέβησαν σε περιορισμό του αναδρομικού αποτελέσματος της διαπιστωθείσας ή κηρυχθείσας από αυτά αντισυνταγματικότητας. Ο λόγος που διατυπώνεται στο συλλογισμό των αποφάσεων έγκειται στη μη ανατροπή του κρατικού προϋπολογισμού, η οποία δύναται να έχει ευρύτερες οικονομικές συνέπειες. Τα δικαστήρια κρίνουν ότι οι υπό κρίση διατάξεις αντίκεινται σε συνταγματικούς ή άλλους κανόνες υπερνομοθετικής ισχύος, ενόψει όμως της οικονομικής κρίσης και της ενδεχόμενης δημοσιονομικής αστάθειας που θα προκαλέσει η μη εφαρμογή των μέτρων που έχουν ληφθεί, ορίζουν χρονικό σημείο από το οποίο κι έπειτα θα ισχύσει η αντισυνταγματικότητα. Στις αποφάσεις αυτές επισημαίνεται η ανάγκη οικονομικής σταθερότητας των κρατών μελών.

Στην ελληνική έννομη τάξη, η δυνατότητα του Συμβουλίου της Επικρατείας να ορίζει χρονικό σημείο από το οποίο θα επέλθουν τα

⁴⁷ Ενδεικτικώς ΑΕΔ 25/2012, ΣτΕ 1620/2011.

⁴⁸ ΕΔΔΑ Βιαροπούλου κ.λπ. κατά Ελλάδας, απόφαση της 25^{ης} -09-2014, αρ. προσφ. 570/11 και 737/11, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <http://www.nsk.gr/web/nsk/home> (τελευταία πρόσβαση: 16.02.2018).

⁴⁹ Βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 18.

αποτελέσματα της διαπιστωθείσας από αυτό αντισυνταγματικότητας, εισήχθη με το άρθρο 50 παρ. 3β του ν. 4274/2014⁵⁰, το οποίο τροποποίησε το άρθρο 50 παρ. 3β' του π.δ. 18/1989. Με την νέα διάταξη εδόθη η δυνατότητα στο Συμβούλιο της Επικρατείας, υπό προϋποθέσεις τις οποίες το ίδιο σταθμίζει, να αποκλίνει, σε εξαιρετικές πάντως περιπτώσεις και «μόνον κατά παρέκκλιση»⁵¹, από τον κανόνα της αναδρομικής ακυρώσεως και να καθορίσει μεταγενέστερο χρόνο επελεύσεως των συνεπειών της ακυρώσεως. Η δυνατότητα αυτή του Συμβουλίου της Επικρατείας δε συγκρούεται ούτε με το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος περί της αξιώσεως δικαστικής προστασίας, αλλά ούτε και με το άρθρο 6 παρ. 1 της Ε.Σ.Δ.Α., και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου αυτής, διότι όπως έκρινε το Δικαστήριο αφ' ενός μεν η αναδρομικότητα των συνεπειών των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας δεν είναι αυτονόητη και αποκλειστική κάθε άλλης ρυθμίσεως, αφ' ετέρου δε με τον ως άνω τιθέμενο περιορισμό, δεν διαταράσσεται η δίκαιη ισορροπία μεταξύ των απαιτήσεων του γενικού συμφέροντος και της προστασίας των δικαιωμάτων των διοικουμένων, εφόσον αυτοί δεν αποστερούνται των δικαιωμάτων τους, τα οποία απλώς περιορίζονται, για λόγους επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος⁵².

Δ. Συμπερασματικές παρατηρήσεις για το «διάλογο» των ευρωπαϊκών δικαστηρίων

Παρατηρείται ότι αναπτύσσεται ένα διάλογος μεταξύ εθνικών και ευρωπαϊκών δικαστηρίων με αφορμή την ερμηνεία και συμβατότητα μηχανισμών και ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν λόγω της οικονομικής κρίσεως. Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, ενόψει της οικονομικής κρίσης και του προγράμματος Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών («ΟΜΤ»), απευθύνει το πρώτο στην ιστορία του προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ στην υπόθεση Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag. Στο πλαίσιο αυτής της νομολογίας, ο Γερμανός Δικαστής, αντί να αποδέχεται

⁵⁰ ΦΕΚ Α' 147/14.7.2014.

⁵¹ Βλ. Κ. Γώγο, Ο κατά χρόνον περιορισμός των ακυρωτικών αποτελεσμάτων της δικαστικής απόφασης στην πρόσφατη νομολογία ΣτΕ, ΘΠΔΔ 8-9/2015, σελ. 731.

⁵² ΣτΕ 4741/2014 Ολ., ΣτΕ 2288/2015 Ολ.

τη δεσμευτικότητα της απάντησης του ΔΕΕ επί των προδικαστικών ερωτημάτων του, απλώς δίνει την ευκαιρία στο τελευταίο να εκφράσει τη γνώμη του, πριν το εθνικό δικαστήριο ασκήσει τον παραπάνω έλεγχο συνταγματικότητας.

Δεν μπορούμε όμως να παραλείψουμε ενδεικτικά παραδείγματα από τη νομολογία του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της χώρας μας, το οποίο αρνήθηκε να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ στην υπόθεση για το μηχανισμό δημοσιονομικής στήριξης της χώρας, το λεγόμενο «Μνημόνιο»⁵³ και στην υπόθεση των ομολόγων του ελληνικού δημοσίου, για τα οποία προβλέφθηκε διαδικασία αντικατάστασης τους με νέους τίτλους, προκειμένου να μειωθεί το χρέος⁵⁴.

Τέλος, παρατηρούμε ότι ο Έλληνας δικαστής δείχνει σοβαρές αντιστάσεις ως προς τη συμμόρφωση του στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ⁵⁵. Η αίτηση επανάληψης διαδικασίας μετά από απόφαση του ΕΔΔΑ προβλέπεται στο άρθρο 105^A του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας⁵⁶, ενώ όλως προσφάτως προβλέφθηκε και με το άρθρο 69^A π.δ. 18/1989⁵⁷. Ωστόσο, με τις αποφάσεις ΣτΕ 1992/2016 και ΣτΕ 1993/2016 τέθηκαν επτά προϋποθέσεις για τη συμμόρφωση του Δικαστηρίου στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ στο πλαίσιο αίτησης επανάληψης της διαδικασίας. Ο εθνικός δικαστής έκανε δεκτό ότι, στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να λαμβάνει συνδυαστικά υπόψη, μεταξύ άλλων, τους κανόνες του εθνικού Συντάγματος, τις υποχρεώσεις της χώρας από το διεθνές δίκαιο και, ιδίως, από το ενωσιακό δίκαιο, την ίδια τη νομολογία του ΕΔΔΑ και τη νομολογία του ΔΕΕ, τις αποφάσεις των λοιπών ελληνικών ανώτατων δικαστηρίων, καθώς και τις πράξεις των λοιπών κρατικών οργάνων⁵⁸.

IV. Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία

⁵³ ΣτΕ 668/2012 .

⁵⁴ ΣτΕ 238/2015.

⁵⁵ Βλ. Κωνσταντίνο Θ. Γιαννακόπουλο, Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.constitutionalism.gr/> (τελευταία πρόσβαση: 16.02.2018).

⁵⁶ Το άρθρο αυτό προστέθηκε με το άρθρο 23 του ν. 3900/2010.

⁵⁷ Το νέο άρθρο αυτό προστέθηκε με το άρθρο 16 του ν. 4446/2016.

⁵⁸ ΣτΕ 1992/2016 σκ. 8 και ΣτΕ 1993/2016 σκ. 9.

Ανδρουλάκης Β., Σκέψεις γύρω από τον δικαστικό έλεγχο της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία, <https://www.constitutionalism.gr>

Γεραπετρίτης Γ., Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από το δικαστή: Προβολές του New Deal, ΕφημΔΔ 3/2011

Γεραπετρίτης Γ., «Europe's New Deal: A new version of an expiring deal», 2014, *European Journal of Law and Economics*, pp 91-115

Γιαννακόπουλος Κ., Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών, <https://www.constitutionalism.gr/>

Γιαννακόπουλος Κ., Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 693/2011, ΣτΕ Στ' 1620/2011, ΣτΕ Α' 2094/2011, ΕφημΔΔ 2012

Γιαννακόπουλος Κ., «Μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης: το «Μνημόνιο» ως αναπαραγωγή της κρίσης του κράτους δικαίου», <https://www.constitutionalism.gr/1914-metaxy-etnikis-kai-enwsiakis-ennomis-taxis-to-mnim/>

Γώγος Κ., Ο κατά χρόνον περιορισμός των ακυρωτικών αποτελεσμάτων της δικαστικής απόφασης στην πρόσφατη νομολογία ΣτΕ, ΘΠΔΔ 8-9/2015

Δρόσος Γ., Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή, ΕφημΔΔ 1/2015

Drossos Y.Z., «The sovereignty of the debt, the sovereigns over the debts and some reflections on law», IGLP WORKING PAPER SERIES, 2011/#7

Καϊδατζής Α., «Μεγάλη πολιτική και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο 'Μνημόνιο'» <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/347/ent.2347.asp>

Λαζαράτος Π., Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 2013

Μαθιουδάκης Ι., Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περιόδους έντονης οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 2011,

Μανιτάκης Α., «Το άδοξο τέλος της Μεταπολίτευσης και οι όροι ανάδυσης μιας νέας μεταπολιτευτικής περιόδου», <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/319/ent.2319.asp>

Μανιτάκης Α., «Η κατάρρευση του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, με επίκεντρο την κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής, την εποχή της αλληλοεξαρτώμενης, παγκόσμιας και επιμερισμένης, ευρωπαϊκά, κυριαρχίας»

Μαντζούφας Π., *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, Εκδόσεις Σάκκουλα 2014

Πικραμμένος Π., Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ 2/2012

Πρεβεδούρου Ευγ., Αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ να υιοθετεί πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές (ΟΜΤ) – Προϋποθέσεις του παραδεκτού της αίτησης προδικαστικής απόφασης (ΔΕΕ της 16ης Ιουνίου 2015, C-62/14, Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag), <https://www.prevedourou.gr/>

Σωτηρέλης Γ. Χ., «Η οικονομική κρίση ως ευκαιρία για την επαναθεμελίωση του κράτους», <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/186/ent.2186.asp>

Fabbrini Fr, The Euro-Crisis and the Courts: Judicial Review and the Political Process in Comparative Perspective, 32 (2014) Berkeley J. Int'l L. 64